

## QIPCHOQ LAHJASIDA ZAMON KATEGORIYASINING MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI

Nurmatova Surayyo

Turon xalqaro maktabi o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23193868>

**Annotatsiya.** Mazkur ilmiy maqolada o'zbek tilining qipchoq lahjasiga mansub shevalarda fe'lining zamon kategoriyasi va ularning morfologik xususiyatlari atroflicha tahlil qilinadi.

**Kalit so'zlar:** qipchoq lahjasi, o'zbek dialektologiyasi, fe'l, shaxs-son kategoriyasi, zamon kategoriyasi, singarmonizm, analitik shakllar, morfemik tahlil, o'tgan zamon, hozirgi-kelasi zamon.

**Аннотация.** В данной статье представлен всесторонний анализ категории времени глагола и ее морфологических характеристик в диалектах, относящихся к кыпчакской разновидности узбекского языка.

**Ключевые слова:** кыпчакская разновидность, узбекская диалектология, глагол, категория времени, сингармонизм, аналитические формы, морфемный анализ, прошедшее время, настоящее-будущее время.

**Annotation.** This research article provides a comprehensive analysis of the verb tense category and its morphological characteristics in the dialects belonging to the Kipchak variety of the Uzbek language.

**Keywords:** Kipchak variety, Uzbek dialectology, verb, tense category, vowel harmony, analytic forms, morphemic analysis, past tense, present-future tense.

O'zbek shevalarining qipchoq lahjasiga mansub hududiy ko'rinishlarini o'rganishda bir qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Qipchoq shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari turli monografiyalar, maqolalar, dissertatsiyalar va dialektologik materiallarda aks etgan. Manbalarda V.V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov, X. Doniyorov, N. Rajabov, A. Shermatov, T. Nafasov, A. Jo'rayev, A. Mamatqulov, A. Ishayev, A. Nosirov, Sh. Muhammadjonov, Q. Mamayev, S. Rahimov<sup>1</sup> kabi tadqiqotchilarning qipchoq shevalari bilan bog'liq izlanishlari qayd etiladi. Qipchoq lahjasi o'zining fonetik tizimida to'liq yoki qisman saqlanib qolgan singarmonizm hodisasi, leksik-semantik qatlami hamda eng muhimi, boy morfologik ko'rsatkichlari bilan ajralib turadi. Shevalarning grammatik qurilishini, xususan, fe'l tizimiga xos morfologik hodisalarni tadqiq etish turkiy tillarning hamda o'zbek tilining tarixiy grammatikasini tiklashda beqiyos ahamiyatga ega. Fe'ning zamon kategoriyasi grammatik kategoriyalar tizimida markaziy o'rinni egallaydi.

Qipchoq lahjasida fe'l zamonlarini hosil qiluvchi affikslar morfonologik moslashuv va singarmonizm qonuniyatlariga bo'ysunadi.

<sup>1</sup> 9В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. 10 Поливанов Е.Д. Материалы по грамматике узбекского языка. 1. Введение. – Ташкент, 1935; Узбекская диалектология и узбекский литературный язык (к современной стад узбекского языкового строительства). – Ташкент, 1933;. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968; Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990; Манғит шевасида ассимиляция ва диссимиляция // Тил ва адабиёт масалалари, 1959. – №3. – Б. 52.; Манғит шевасининг баъзи бир фонетик хусусиятлари. Ўзбек диалектологиясидан материаллар. II. – Тошкент: Фан, 1961

Adabiy tilda grammatik affikslar asosan neytral xarakterga ega bo'lsa, qipchoq shevalarida unli va undoshlar uyg'unligi natijasida affiks tarkibidagi tovushlar variantlashadi.

Tanglay singarmonizmi. So'z o'zagidagi unlining yo'g'on (orqa qator) yoki ingichka (oldi qator) ekanligiga qarab zamon affiksi tarkibidagi unli va undoshlar o'zgardi (bar-qan – yo'g'on; kel-gen – ingichka). Lab singarmonizmi. O'zakdagi lablangan unliga mos ravishda affikslar tarkibidagi unlilar ham lablanadi (kördü, urdu).

Ma'lumki, shakllangan fe'llar sof fe'l, ravishdosh hamda sifatdosh affikslari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Fe'llarda tuslovchi affikslardan oldin keladigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shu bilan birgalikda, bu affikslar qo'shilganda, turli fonetik o'zgarishlar, ya'ni morfonologik jarayon yuz beradi va bu holat shevaning adabiy tildan ba'zan kuchli farqlanishiga olib keladi<sup>2</sup>.

O'tgan zamon shakli tuslanishi namunalarini. Yopmoq fe'li: žapqamman, žapqansan, žapqan; žapqammis, žapqansis, žapqan. Bo'lishsiz shakli: žappayamman, žappayansan, žappayan; žappayammis, žappayansis, žappayan (Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlari). Bormoq fe'li: bārgāmmān, bārgānsān, bārgān; bārganvuz, bārgānsilā, bārišgan (Toshkent viloyati).

Fonetik-morfologik o'ziga xosliklar, ayniqsa, murakkab o'tgan zamon fe'llarida yorqinroq ko'rinadi. Kelib edi fe'li: kelivedim, kelivedin, kelivedi; kelivedik // kevedik, kelivedin, kevedik // kelvedi (Qashqadaryo). Borib edi fe'li: barivādim, barivādin, barivādi. Ko'rinadiki, to'liqsiz fe'l soddalashgan shakl tarkibida singarmonizmga bo'ysunmaydi; bāruvdim, bāruvdin, bāruvdi; bāruvdij, bāruvdi; z, bāruvdijlā/bārišuvdi (Toshkent viloyati). Samarqand, Navoiy, Qarshi, Buxoro guruh shevalarida -r/ər sifatdosh affiksi fe'l shakllarida -ñ ~ j affiksi bilan almashadi va adabiy tildagi borar edi so'z shakli - bārijidim, bārijidin, bārijidi; bārijidik, bārijidin, bārijidi tarzida tuslanishga ega bo'ladi.

Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin keladigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shevalarda bu shaklda - vāt, -yāp, -ut, -āt, -āp, -yatir, -žatir, -vatir affikslari qatnashadi. Toshkent shevasida -vāt affiksidagi keyingi r ~ t undoshi regressiv assimillatsiyaga uchraydi: bārvāmmān, bārvāssān, bārvātti, bārvāmmiz(ā), bārvāssilā, bārišvātti. Qipchoq shevalaridagi -žatir, -vatir, affikslarining singarmonistik variantlari yoq: barajatirman, kelāžatirman.

#### Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2016. – 148 b.
2. Turdibekov M. O'zbek dialektologiyasi fanidan o'quv-uslubiy qo'llanma. – Toshkent, 2021. -B.67
3. Saidov Y. O'zbek dialektologiyasi. – Buxoro: Durdona, 2022. – 96 b.
4. To'ychiboyev B. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Abdulla Qodiriy, 2004. – 113 b.
5. Ишаев А. Узбек диалектикал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990. 140 б.
6. Shoabdurahmonov Sh. O'zbek xalq shevalari. – Toshkent: Fan, 1962. – 328 b.

<sup>2</sup> Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent, 2016.B.54